

İbn Rüşd Felsefesinin Yahudiler Üzerindeki Etkisi* **

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 25 Mart 2024 Kabul Tarihi: 07 Haziran 2024

✉ Taha Sürmeli

Doktora Öğrencisi / PhD Student
MEB / Ministry of Education
Öğretmen / Teacher
<https://ror.org/00jga9g46>
<http://orcid.org/0000-0001-9771-3020>
tevfuk1280@outlook.com

Öz

Bu makalede, Batı İslâm coğrafyasında Mâlikî mezhebine mensup bir şahsiyet olarak eğitim alan ve çok yönlü yetişmiş bir İslâm filozofu olan İbn Rüşd'ün özgünlüğü, Yahudi düşüncesindeki yeri, konumu ve şöhreti ele alınacaktır. Tarafsız değerlendirmeye muhtaç olan bilimin bu mevzuyu aydınlatmada bugün daha fazla önem kazandığı açıktır. Zira Müslümanlara karşı oluşan ön yargı ve ön kabullerin meselenin hakikatini ortaya koymada büyük bir engel teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim Batı düşüncesini benimseyenlerin direk Antik-Yunan felsefesine bağlamak suretiyle İslâm düşünürlerini taklitçiler olarak görmeleri böyle bir yaklaşımdan ileri gelmektedir. Konunun önemine binaen İbn Rüşd'ün özgünlüğü ortaya konularak neden Aristoteles'ten farklı olduğuna işaret edilecektir. Böylece İbn Rüşd'ün Yahudiler arasında tanınması ve popüler hale gelmesinin bir neticesi olarak nesebî aidiyeti üzerinde meydana gelen eleştiri ve ithamlar değerlendirilecektir. Yine Yahudi düşüncesi için biçimlendirici ve belirleyici rol konumunda olan İbn Rüşd müktesebatının Yahudi toplumuna aktarılma serüveni işlenecek, ne zaman, nasıl ve kimler vasıtasıyla bu transfer sürecinin gerçekleştiği irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Yahudi Felsefesi, Endülüs, İbn Rüşd, Yahudi Düşünürleri, Tercüme.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

** Bu makale Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prof. Dr. Eyüp Bekirya-zıcı danışmanlığında tamamlanmak üzere olan "İbn Rüşd Düşüncesinin Yahudi ve Hıristiyan Felsefesine Etkisi" adlı doktora tezimizin bir bölümünden üretilmiştir.

The Influence of Ibn Rushd's Philosophy on Jews* **

Research Article

Received: 25 March 2024 Accepted: 07 June 2024

Abstract

In this article, the originality of Ibn Rushd, a sophisticated Islamic philosopher who was educated as a member of the Maliki madhhab in the Western Islamic geography, and his place, position and reputation in Jewish thought will be discussed. It is clear that science, which needs impartial evaluation, has gained more importance today in shedding light on this issue. Because it is seen that the prejudices and preconceptions against Muslims constitute a great obstacle in revealing the truth of the issue. As a matter of fact, it comes from such an approach that those who adopt Western thought see Islamic philosophers as imitators by linking them directly to Ancient Greek philosophy. Based on the importance of the subject, Ibn Rushd's originality will be revealed and it will be pointed out why he is different from Aristotle. Thus, the criticism and accusations on Ibn Rushd's lineage as a result of his recognition and popularity among the Jews will be evaluated. Furthermore, the journey of transferring the Ibn Rushd acquis, which has a formative and decisive role for Jewish thought, to the Jewish community will be examined, and when, how and by whom this transfer process takes place will be examined.

Keywords: Islamic Philosophy, Jewish Philosophy, Andalusia, Ibn Rushd, Jewish Thinkers, Translation.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

** This article is based on a chapter from our PhD dissertation entitled "The Influence of Ibn Rushd's Thought on Jewish and Christian Philosophy", which is about to be completed under the supervision of Prof. Dr. Eyüp Bekiryazıcı, Atatürk University, Institute of Social Sciences. "The Influence of Ibn Rushd Thought on Jewish and Christian Philosophy.

Summary

A limited number of thinkers who have left their mark on the history of thought have been a great source of enlightenment for later generations. The traces of these figures, who have played a decisive role both intellectually and practically, have been debated throughout history. Ibn Rushd, whom we consider as one of these figures, was born in a period when many fields such as theology, philosophy, medicine, astronomy, mathematics, optics, agriculture and public works continued to produce intensive products from the 8th to the 12th century and was equipped with this acquis. In our study, we have discussed the place, the reputation, and the originality of Ibn Rushd in Jewish thought, who deserves more of this praise. We can say that Jewish philosophy, which was doomed to disappear after Philo, began to flourish again after the 12th century and experienced its brightest period, which is closely related to Ibn Rushd. However, even in contemporary studies, we can still say that there is prejudice against Ibn Rushd, and there is reluctance to give him his due credit. Because Ibn Rushd has been predominantly portrayed as an “Commentator of Aristotle” This prompted those who were reluctant to give Ibn Rushd his due to consider him as an Aristotle’s follower. We have seen that Ibn Rushd commented on Aristotle with a unique methodology, completed what he left ambiguous, half and incomplete, and at the same time wrote original works independently of him, thus distinguishing himself as an original Islamic thinker. Therefore, if Ibn Rushd’s influence is to be discussed, this aspect should be taken into consideration. His diverse upbringing and the fact that he came from an intellectual family enabled him to gain prestige in the eyes of the caliph and to attain high positions. On the other hand, this would lead to his exile to Elisa, where Jews lived densely. The great thinker was accused of Judaism based on the demographic structure of the town where he was exiled. However, when almost all of the information we have about his ancestry and faith are evaluated together, it is seen that he came from a prestigious Muslim family and that members of his family, including himself, served as qadi in a country governed by Islamic law. In this sense, we can say that exile played an important role in his relationship with the Jews. Because we have found that after his exile to Elisa, a group of Maliki jurists, who wanted to damage his reputation in the eyes of the caliph and the society, accused him of being a Jew; however, this was due to envy

and personal grudge, not because of his descent from Jews. On the other hand, Ibn Rushd's exile to a town where Jews were densely populated, the presence of Jews among his students, and the strong recommendation of an authoritative thinker in the Jewish community such as Maimonides led to his popularity among Jews for centuries. In this context, Jewish thinkers who recognized Ibn Rushd's encyclopedic aspect translated into Hebrew almost all of his works, rather than Aristotle's, soon after his death. They not only translated Ibn Rushd's works into Hebrew, but also acted as a bridge for the transmission of these works to Western society. Since Jewish thinkers saw Ibn Rushd as closer to them than Aristotle in terms of Jewish *aqidah*, it was easy for them to accept him. Because of this trait, we see that while Aristotle's works were translated only a few times by Jewish thinkers, Ibn Rushd was translated many times. Thus, we can say that Ibn Rushd's philosophy reached a position in Jewish society that overshadowed Aristotle. It is also very significant that the Tibbon family, which played a critical role in the translation activity into Hebrew, lived in this geography and thus Samuel Ibn Tibbon's direct choice of Ibn Rushd was extremely significant. Therefore, Samuel played a decisive role in translating Ibn Rushd for both the Tibbon family and other Jewish translators and thinkers after him. The number of translations of Ibn Rushd increased so much in the Jewish community that it became easier to translate him than to access existing translations. We see that this made Ibn Rushd directly the main actor in determining Jewish thought. Thus, Ibn Rushd determined the framework of Jewish thought, both methodologically and content-wise. Just as he had done with Aristotle's works, Jewish thinkers commented on his works. In this sense, we can say that he was the primary source of the works written and textbooks taught after the 12th century. Therefore, Ibn Rushd played a decisive role for Jewish thought. Just as Jewish thought cannot be understood independently of Ibn Rushd's thought, his influence cannot be fully revealed without Jewish thinkers and their works.

Giriş

İnsanlık tarihinde akıntıya karşı yüzerek düşüncelerini ifade eden filozoflardan biri de İbn Rüşd'dür (ö. 1198). O, VIII. asırdan XIII. asra kadar dil, edebiyat, felsefe, fen ve dinî ilimlerin yoğun çalışma ürünlerini vermeye devam ettiği dönemde Kurtuba'da dünyaya gelmiş, bu verimli dönemde çok yönlü yetişmiş bir İslâm düşünürüdür. Aristoteles'in (ö. M.Ö. 322) eserlerini onun ilkelerine sadık kalarak şerh ettiği için İslâm dünyasında "eş-Şarih"¹, Latin batı dünyasında ise "Commentator" olarak tanınmıştır. Yine ona Endülüs'teki Yahudiler Aben Roşd, İspanyollar Aven Roşd demiş, Latince de ise Averroes ya da Averroys denilmiştir.² İbn Rüşd'ün Batı medeniyetinde tartışılmasının birçok nedeni vardır. Bu bağlamda onun popüler hale gelmesinin mühim sebeplerinden biri Aristoteles'i çok iyi anlaması ve onun ihyacı olmasıdır. O, Aristoteles'in eserlerini onun metodolojisine ve fikir dünyasına sadık kalarak şerh etmiştir. Ancak buna mukabil İbn Rüşd, bilhassa İslâm coğrafyasında bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Müslüman muhitte yaşadığı bu trajik durumu Nejjar şöyle ifade eder:

"Sokrates'in gençlerin zihinlerini ifsat etme suçlamasıyla yargılanması ve mahkûm edilmesi felsefe tarihinde trajik bir hadisedir. Diğer taraftan İbn Rüşd'ün ani gözden düşmesi ve hayatı boyunca çok sıkı çalışmayla İslâm'a bağlılığını da inşa ettiği kitaplarının halkın önünde yakılması başka bir trajik olaydır. Ancak İbn Rüşd, Sokrates'e (ö. M.Ö 399) göre daha az şanslıdır. Çünkü Sokrates en azından kendisine yöneltilen suçlamalara karşı savunmaya davet edilmiş, İbn Rüşd ise hiçbir zaman kendini savunmak için bir mahkemeye davet edilmemiştir."³

Benzer bir durum Batı medeniyeti için de geçerlidir. Çünkü İbn Rüşd'ün Müslüman bir düşünür olması Batılı araştırmacılar tarafından çoğunlukla ön yargılı ve taraflı bir şekilde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu sebeple Batıda, bugün hala İbn Rüşd'ün hakkını teslim etmekten imtina edilmektedir. Ancak hakikatin bu iki tutumdan farklı olduğu görülmektedir. Ülkemizde İbn Rüşd'ün Batı düşüncesi ile ilişkisini ele alan bazı çalışmalar⁴

¹ Rena Qedirova, "Gazali ve İbn Rüşd'de Din Felsefe Münasebeti", *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlim Mecmuası* 5 (Mart 2006), 156.

² Hüseyin Sarıoğlu, İbn Rüşd (Ankara: İsam Yayınları, 2018),31-32; Hüseyin Sarıoğlu, İbn Rüşd Felsefesi (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 17.

³ İbrahim Yusuf Nejjar, "Ibn Rushd's Theory of Rationality", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 16 (1996), 191.

⁴ İlgili çalışmalardan bazıları için bk. Bekir Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünüürü İbn Rüşd* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2014); Gülnihâl Küken, İbn Rüşd ve St. Thomas Felsefelerinin Karşılaştırılması (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal

vardır. Fakat İbn Rüşd'ün Yahudi toplumundaki yeri ile ilgili müstakil bir eserin olmaması çalışmamızın önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda, İbn Rüşd'ün Yahudiler arasındaki popülaritesinin sebepleri değerlendirilecektir. Onun Yahudilerin çoğunlukta yaşadığı bir beldeye sürülmesinden sonra nesebi üzerinde meydana gelen tartışmalar irdelenecek, bu tartışmaların çıkış amilleri tetkik edilecektir. İbn Rüşd'ün İslâm coğrafyasında çok sönük kalmasına rağmen Yahudi toplumunda yıldızı parlayan bir düşünür haline gelmesi, vefatından kısa süre sonra mükteşebatının Yahudi toplumuna aktarılma süreci ele alınacaktır. Müslümanlar ile Hıristiyan Batı arasında köprü görevini üstlenen Yahudilerin, İbn Rüşd'ü Batıya aktarmadaki rollerine değinilecektir. Dolayısıyla onun Yahudi felsefesi için belirleyici bir aktör olduğu ortaya konulacaktır.

1. İbn Rüşd'ün Yahudi Düşüncesindeki Yeri

İbn Rüşd Aristoteles'i en iyi anlayan ve şerh eden, felsefesi neredeyse Aristoteles kadar itibar kazanan, hür düşüncenin kurucularından, İslâm felsefesini Batıya taşıyan ve orada yüzyıllarca hâkim kılmayı başaran⁵ nadide filozoflarımızdan biridir. O; felsefe, tıp, siyaset, hukuk ve din gibi toplumun her açıdan ilerlemesi için zaruri tüm bilgiler ile donanmış, ansiklopedik ender bir düşünürdür. İbn Rüşd Aristoteles'in Batı dünyasına geçmesine ve yeniden dirilmesine en önemli katkı sunanlardan biri olmuştur.⁶ Bu bağlamda İbn Rüşd'ün bilim tarihindeki ehemmiyetini objektif ve sağduyulu değerlendiren Watt, İbn Rüşd'ü dünyanın en büyük filozoflarından biri,⁷ Etuk ise İbn Rüşd'ün derin felsefi faaliyet ve fikirlerinin Batı düşüncesi üzerindeki geniş kapsamlı etkilerinin inkâr edilemez olduğunu belirtir. Ona göre Batı toplumunda Averroes olarak bilinen İbn Rüşd, hem bir İslâm filozofu hem de Ortaçağın en parlak aydınlarından biridir. Çünkü çok yönlü yetişen İbn Rüşd muhtelif ilim dallarında Doğuda ve Batıda zuhur eden birçok düşünce akımını etkilemeyi başarmıştır.

Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994); Mehmet Ata Az, İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ta Akılların Birliği (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021); Hatice Nur Erkızan, "İbn Rüşdçülük: Batıdaki Tarihsel ve Felsefi Gelişimi Üzerine", *Journal of Islamic Research* 21/2 (2010), 73-82; M. Kazım Arıcan, "İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi: 'Çifte Hakikat' ve 'Hakikatin Birliği' Tartışması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 225-252; Süleyman Dönmez, "İbn Rüşd ve Thomas Aquinas Bağlamında Hıristiyanlığın Rasyonel Yorumuna İslam Felsefesinin Etkisi", *Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 159-175,

⁵ İbrahim Memiş, "İbn Rüşd'ün Tehafüt et-Tehafüt Adlı Eserinde Allah-Âlem İlişkisi", *Baki Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlim Mecmuası* 06 (Eylül 2006), 68.

⁶ Aydın Topaloğlu, "Doğu-Batı Felsefe Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (1996), 191.

⁷ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 142.

Dahası, İbn Rüşd'ün felsefi düşüncesi, özellikle de Aristoteles üzerine yapmış olduğu etkili yorumları,⁸ Batılı bilim adamlarının Antik-Yunan düşüncesine olan ilgisini yeniden canlandırmıştır. Bu durum onun tüm zamanların en büyük filozoflarından biri olma yolundaki konumunu devam ettirmektedir. Bu anlamda İbn Rüşd'ün felsefi düşüncesi çağdaşlarında ve sonrasındaki zihinlerde muazzam izler bırakmıştır.⁹ Esasen onun Aristoteles'i yorumlarken kendi düşünsel ve kültürel unsurlarıyla dolu özgün bir felsefe ortaya koymayı başardığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Morenban, İbn Rüşd'ün şerh metodolojisini irdelerken bunun eski fikirleri açıklama kisvesi altında yeni fikirler yaratmanın bir yöntemi olabileceğini düşünür. Böylece o, bu yöntemi kullanan ilk entelektüellerden birinin İbn Rüşd¹⁰ olduğunu ileri sürer. Şurası açıktır ki İbn Rüşd, Aristoteles'i yorumlarken onun Yunan şarihlerini ve halefi olduğu İslâm filozoflarını dikkatlice inceler, Aristoteles'ten farklı düşündüğü ve onu yetersiz gördüğü yerleri belirtmekten de çekinmez.¹¹ Garody'nin ifadesiyle İbn Rüşd salt Aristoteles'in bir şarihi olmadığı gibi, *el-Muvvata*'yı ezbere bilen ve İmam Mâlik'in şerhleriyle körleşmiş taklitçi bir fakih de değildir. O İslâm'ın evrensel mesajını yeniden bulma mücadelesini veren bir düşünürdür.¹² Bütün bunlardan hareketle Cabiri; İbn Rüşd'ün Aristoteles'in mukallidi ve salt bir şarihi değil, aksine Aristoteles düşüncesinin boşluklarını dolduran onun tamamlayıcısı ve ihya edicisi konumunda olan bir İslâm düşünürü olduğunu söyleyerek hakkını teslim etmeyi arzulamıştır.¹³

İbn Rüşd, daha önce de ifade edildiği üzere, İslâm coğrafyasından ziyade Yahudi ve Hıristiyan Batı medeniyetinde tanınmış ve müktesebatından istifade edilmiştir. Onun Yahudilerle münasebeti sürgün edildiği beldede çoğunlukla Yahudilerin yaşamasına ve yine öğrencileri arasında

⁸ İbn Rüşd'ün bazı şerhleri için bk. İbn Rüşd, *Long Commentary on the De Anima of Aristotle*, çev. Richard C. Taylor (New Haven: Yale University Press, 2009), 1-3/1-442; İbn Rüşd, *Tefsîru Mâ-ba'det-Tabia*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 1/44-1071; İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi'n-Nefs*, çev. Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 1-123; İbn Rüşd, *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's Topics, Rhetoric and Poetics*, çev. Charles E. Butterworth (Albany: New York Press, 1977), 45-206.

⁹ Anthony Raphael Etuk, "Revisiting Averroes Influence On Western Philosophy", *A Journal Of Contemporary Research* 19/1 (March 2022), 174-175.

¹⁰ John Morenban, "Ernest Renan and Averroes: The Story of a Misinterpretation", *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Early Modern Europe*, ed. A. Akasoy - G. Gigliani (UK: Springer, 2013), 280.

¹¹ Atilla Arkan, "Klasik Eser (De Anima) Okuyucusu ve Şarihi Olarak İbn Rüşd", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 17, 20.

¹² Roger Garaudy, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 156.

¹³ Muhammed Abid el-Cabiri, "İbn Rüşd'ün Değişim ve Islah Projeleri", çev. Galip Yavuz, *Eskiye Dergisi* 17 (İlk Bahar 2010), 115.

Yahudilerin yer almasına dayanmaktadır. Dolayısıyla nesebi üzerinde çıkan tartışma ve ithamların da buradan kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü kaynaklardan¹⁴ gelen malumata göre Halife Mansur'un İbn Rüşd'e hak ettiğinden daha fazla bir ceza vermek amacıyla onu Yahudilerin yoğunlukta yaşadığı Elisa'ya sürgüne gönderdiği, İbn Rüşd'ün aleyhinde çalışan ve onu kıskanan kesimin de halifenin ona öfkelerini ve bu kasabaya sürmesini fırsat bilerek halk arasında "Halife onu aslı olan Yahudiliğe ve memleketine gönderdi," dedikodusunu yaydığını belirtilmiştir.¹⁵ İbn Rüşd'ün künyesi Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî'dir. 1126'da Kurtuba'da dünyaya gelmiştir.¹⁶ Dedesi ile aynı ismi taşıdığı için kendisine torun anlamına gelen "hafid" de denilmiştir. Esasen felsefe tarihi kaynaklarının neredeyse tamamının ittifakla verdiği bilgiye göre İbn Rüşd ailesinin İslâm hukukunda kadı seviyesine kadar yükselmiş Mâlikî mezhebine mensup Müslüman olduğu ve yine katı İslâmî doktrinlere bağlı Murâbit ve Muvahhidler döneminde bu görevleri ifa ettiği, dolayısıyla bu açıdan herhangi bir sorun yaşamadığı görülmektedir. Asıl sorunun muhtelif sebeplerden Mâlikî fukahasının baskısı altında kalan halifenin onu Elisa'ya göndermesinden sonra zuhur ettiği görülmektedir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ü çekemeyen bir grubun onun itibarını zedelemek maksadıyla sürgün yerini öne sürmek suretiyle nesebi hakkında gerçeğe aykırı bir bilgi yaydıklarını söyleyebiliriz. Çünkü benzer suçlamalar, Muvahhidlere karşı Murâbitleri desteklediği için Kâdî İyâz'a (ö. 1149) ve dönemin ünlü tabibi İbn Zühr'a (ö. 1078) da yapılmıştır.¹⁷ Öte yandan İbn Rüşd'ün yaşamış olduğu bu trajik hadisenin Yahudilerle ilişkilerinin gelişmesine katkı sağladığı söylenebilir. Fakat daha önemlisi onun kendi öğrencilerinin arasında Yahudilerin olması ve ileride de sıkça değineceğimiz üzere, İbn Meymûn'un (ö. 1204) İbn Rüşd'ü güçlü bir sesle tavsiye etmesinin Yahudiler tarafından sempatiyle karşılanmasına vesile olduğu söyleyebiliriz. Bu ve buna benzer nedenlerden ötürü İbn Rüşd, Yahudiler nezdinde büyük bir düşünür olmuş ve bütün eserleri İbraniceye bilahare oradan Latinceye çevrilmiştir. İbn Rüşd'ün eserlerinin günümüze kadar gelmesinin en büyük payının da onlara ait olduğunu belirtmek gerekir.

Renan'a göre İbn Meymûn'un önermesiyle İbn Rüşd Yahudiler arasında ilk felsefî otorite haline gelmiştir. Çünkü İbn Meymûn'un gözde

¹⁴ Maribel Fierro, "İbn Rushd al-Hafid (Averroes) and His Exile to Lucena: Jewish Ancestry, Genealogy and Force Conversion", *Al-Qantara* 38/2 (Diciembre 2017), 131-152; Necati Avcı, "İbn Rüşd'ün Hayatı Eğitim-Öğretimi ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü* 17 (Mart 1994), 196.

¹⁵ Avcı, "İbn Rüşd'ün Hayatı Eğitim - Öğretimi ve Eserleri", 196.

¹⁶ Saroğlu, İbn Rüşd Felsefesi, 15.

¹⁷ Fierro, "İbn Rushd al-Hafid (Averroes) and His Exile to Lucena: Jewish Ancestry, Genealogy and Force Conversion", 135.

öğrencisi Yusuf ben Yehuda'nın kendisine göndermiş olduğu alegorik bir mektupta İbn Rüşd'ün daha hayata iken Yahudilerce mazhar olduğu kıymeti ortaya koymaktadır. Mezkûr alegorik mektupta duruma izahat getiren Yehuda, tikel aklın faal akılla aşk vasıtasıyla ittisal edişinin iki iyi bilinen iyi tanıklardan birinin İbn Rüşd olduğunu ifade etmektedir. Yahudi toplumunda İbn Rüşd'ün ikinci Musa olarak anılan İbn Meymûn'la zikredilmesi Yahudiler nezdindeki değerini anlamak bakımından önemlidir.¹⁸ İbn Rüşd'ün ölümünden hemen sonra XIII. yüzyılda Yahudi düşüncesi üzerindeki muazzam etkisini Renan İbn *Rüşd ve İbn Rüşdçülük* adlı eserinde güçlü bir şekilde vurgulamıştır. Ona göre Yahudiler, İbn Rüşd'ün hakiki felsefi mirasçılardır. İbn Meymûn'un İbn Rüşd'ün adını Musevî düşünürlere yüksek sesle tavsiye etmesi, onun neredeyse anında Yahudiler arasında en ileri felsefi otorite haline gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda İbn Meymûn ekolüne mensup düşünürlerin tamamı İbn Rüşd'ü Meşşailiğe sadık kalmışlardır. Bu olayın herkesçe bilindiği iddia edilmiştir.¹⁹ Çünkü Müslüman coğrafyada yaşayan ve inancını terk etmemiş Yahudiler arasında sarazenlerin²⁰ ya da filozofların yanlışlarına bulaşmayan tek bir kişinin bile kalmadığı yönünde Yahudiler eleştirilmiştir.²¹ Renan, İbn Rüşd'ün neredeyse bir gecede Yahudiler arasında felsefi otorite haline geldiğini ve popülaritesinin doğrudan İbn Meymûn'un tavsiyesi sonucu olduğunu düşünür. Renan'ın bu görüşüne Harvey de katılır. Dahası Harvey, İbn Rüşd'ün metinlerinin bilim ve felsefe için en çok tartışılan kaynaklar olduğunu da zikretmektedir.²² Bu metinler İbn Rüşd'ün vefatından hemen sonra başta Yahudi bilim insanları tarafından muhtelif şekillerde muhafaza edilmiştir. İbn Rüşd'ün 1195'te yaşanan problemlerden ötürü XX. yüzyılın başlarına kadar İslâm coğrafyasında eserlerini hiç okunmadığı şeklindeki iddia doğru olmasa da Yahudiler arasında Latin dünyasındaki şarih konumunu bile gölgede bırakan bir itibara sahip olduğunu söylemek yerinde bir tespit olur. Bu konuda Harvey haklı olarak İbn Rüşd'ün Yahudiler arasında sadece Farabî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 1037) değil, aynı zamanda, Aristoteles'in de yerini aldığını öne sürmüştür.

¹⁸ Ernest Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 139; Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Litera Yayınları, 2021), 293.

¹⁹ Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 140.

²⁰ Sarazen kavramı Ortaçağ Avrupasında Hıristiyanlar tarafından Müslümanlar için kullanılan bir ifadedir.

²¹ Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 140.

²² Steven Harvey, "On the Nature and Extent of Jewish Averroesim: Renan's Averroés Et l'averroisme Revisited" *Jewish Studies Quarterly* 7/2 (2000), 108; Steven Harvey, "Arabic into Hebrew: The Hebrew Translation Movement and the Influence of Averroes upon Medieval Jewish Thought", *Medieval Jewish Philosophy*, ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman (New York: Cambridge University Press, 2003), 269.

Bununla birlikte İbn Rüşd'ün etkisinin sadece filozoflarla sınırlı olmadığı, tüm edebi yazarları teşmil ettiği iddia edilmiştir. Dolayısıyla İbn Rüşd, XIII ve XIV. yüzyıllarda düzinelerce bilim insanının çeviri, şerh, tenkit çalışmalarının sonucu olarak bir ekol adını almayı başarmıştır.²³ Bu sebeple geç Ortaçağ Yahudileri arasında İbn Rüşd, İslâm felsefesinin ustası olarak telakki edilmiştir. Yukarıda da işaret edildiği üzere onun neredeyse bütün eserleri 1230-1330 yılları arasında hem de birden fazla kez olmak üzere Arapçadan İbraniceye tercüme edilmiştir. Çevirilerden sonra XIV. ve XV. yüzyıl filozoflarının kahir ekseriyeti İbn Rüşd'ün eserlerinden alıntılar yapmış, eserlerini özetlemiş ve eserlerine üst şerhler yazmıştır. Daha da ötesi İbn Rüşd'ün bazı metnlerinin orijinali kaybolmuş ancak Yahudi mütercimlerin özenerek tercüme ettiği İbranice²⁴versiyonları korunarak günümüze gelebilmiştir.²⁵ Bu açıdan İbn Rüşd'ün Yahudiler arasındaki ünü ve onun Yahudi entelektüelleri üzerindeki tesiri İslâm düşünürlerinden daha çok ve geniş ölçüde olduğu söylenebilir. Çünkü siyasi otoriteden²⁶ güç alan Mâlikî fukahasının dinî tutuculukları, heretik olduklarından şüphe edilen metinleri yok etmek için yeterli bir sebep olarak görülmüştür. Bu anlamda Endülüs Müslümanları arasında tartışmalı bir şahsiyet konumuna gelen İbn Rüşd'ün kendisi ve eserlerinin mezkûr durumdan menfi olarak etkilenmesi söz konusu olmuştur. Buna mukabil Yahudi toplumunda, ekseriyetle İbn Meymûn'un tavsiyesi ve çabasıyla İbn Rüşd muazzam bir şöhrete kavuşarak eserleri Yahudi lehçesiyle konuşulan Arapçaya ve İbraniceye çevrilmiştir. Aristoteles'in eserleri üzerine yapılan bu şerhlerin Meşşâî felsefeyle ilgilenen Yahudi düşünürleri için özel bir yeri olmuştur. Her ne kadar sonraki zamanlarda Aristotelesçi Latince çalışmalar da Yahudi cemaatinin erişim ağlarına girse de İbn Rüşd'ün İbrani-Arapça veya İbraniceye çevrilen müktesebatına olan ilgi hiç azalmamıştır.²⁷ Bilakis İbn Rüşd'ün eserleri başta Batıda olmak üzere büyük bir coğrafyada elden ele dolaşarak birçok zihni yeniliğe zemin hazırlamıştır.

Bu durum gösteriyor ki İbn Rüşd Yahudi dünyasında azımsanmayacak bir mertebeye ulaşmıştır. Yukarıda zikredilen sebeplerden hareketle Yahudiler arasında onun düşüncelerinin yayılmasının hızlı ve kolay

²³ Harvey, "Arabic into Hebrew", 269.

²⁴ İbn Rüşd, *Averroes' De Substantia Orbis*, çev. Arthur Hyman (Cambridge, Massachusetts and Jerusalem: Medieval Academy of America, 1986), 1-58.

²⁵ Mauro Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Substantive Revision Wednesday February 2024).

²⁶ İbn Rüşd'ün yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, kültürel durumuna daha detaylı incelemek için bk. Mehmet Özdemir, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Asırda Endülüs", *Diyanet İlmî Dergisi* 48/3 (2012), 6-30.

²⁷ Charles E. Butterworth, "İbn Rüşd'ün Aristo'nun Topikleri, Retoriki, Poetik Üzere Üç Kısa Şerhi", çev. Metin Özdemir, *Kelam Araştırmaları* 7/2 (2009), 87.

olduğunu söyleyebiliriz. İspanya başta olmak üzere İtalya, Güney Fransa, Katalonya ve Kuzey Afrika'da²⁸ ikamet eden Museviler, İbn Rüşd'ün eserlerini tercüme etmeyi bir görev addetmişlerdir. Aynı zamanda onların üzerine şerhler yazmak suretiyle yukarıda da ifade edildiği gibi Batıda tanınmasında büyük rol üstlendiğini söyleyebiliriz.

2. İbn Rüşd Müktesebatının Yahudi Topluma Transferi

İnsanlık tarihi boyunca medeniyetler arasındaki bilgi akışı daima var olan bir olgudur. Çünkü akıl ve iradeye sahip olan insanoglu farklı toplumları merak eder; bu merakı gidermek için de onların yaşayışlarını, dinî, siyasi, içtimaî ve kültürel yapılarını incelemek ister. Doğrudan veya dolaylı olarak başlayan bu merak süreci bazen daha yoğun hissedilerek bazı medeniyetlerin tarih sahnesine çıkmasına vesile olmuştur. Bu manada bir medeniyetin inşasının kendisinden önceki insanlık tarihinin bilgi birikiminden bağımsız olarak ortaya çıktığını iddia etmek mümkün değildir. Kanaatimizce bu inşa sürecinin mihenk taşı çeviri hareketi oluşturur. Çünkü filizlenecek bilimsel ve düşünsel faaliyetler, ancak kendilerine tevarüs edilen eski medeniyetlerin birikimden yararlandığı takdirde mümkün olacaktır. Bu bağlamda medeniyetler arası bu ilişki evvela birbirlerini tanıma ve anlama, bilahare yeni düşünceye adaptasyon süreciyle gerçekleşme imkânına kavuşacaktır. Dolayısıyla şunu açıkça ifade etmeliyiz ki ötekini tanıma ve onu anlama süreci ancak çeviri hareketiyle gerçekleşebilir. Bu kriteri insanlık tarihinde medeniyetlere arz ettiğimizde aynı neticeleri görmek mümkündür. Buna örnek olarak Grek medeniyetiyle bilgi alış verişinde bulunan Müslümanların çalışmaları verilebilir.²⁹ Yine insanlık tarihinin en önemli değişimlerinden biri olan İslâm coğrafyasındaki müktesebatın Batı toplumuna geçişi, yaşanacak her türlü gelişme için mühim bir dönüm noktası olmuştur. Zira Ortaçağda Batı medeniyetinin Müslümanlara nazaran bilimden teknolojiye, ticaretten imara, eğitimden sağlık hizmetlerine kadar birçok alanda geriden geldiğini söylemek mümkündür. Bu sorunları gidermek maksadıyla İslâm medeniyetini tanımanın en önemli aracı olan tercüme çalışmaları kritik bir eşik olarak görülmüştür. Bu durumda o coğrafyada yetişen hem Müslüman hem Yahudi hem de Hıristiyan mütercimler bu hareketin içinde rol alarak değişime büyük bir katkı sunmuşlardır. Hıristiyanlar tarafından geri alınan Toledo, kozmopolit ve dinamik yapısından ve sistematik tercümelere dolaylı iki asır boyunca Avrupa'nın önemli merkezleri olan Fransa, İtalya, İngiltere ve Almanya olmak üzere bilhassa ilim talep etmek isteyen araştırmacılar için mühim bir cazibe merkezi haline

²⁸ Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 20/271.

²⁹ Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültürü ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", *İstem* 13 (2009), 51.

gelmiştir. Bu çeviri hareketi daha sonra Güney Fransa, Narbonne, Beziers, Toulouse, Montpellier ve Marsalles gibi yerlere yayılmaya başlamıştır. İlim merkezinin bu yönden yer değiştirmesi, Yahudilerin İslâm kültür ve medeniyeti ile Batı arasında vazgeçilmez bir köprü konumuna gelmesine ve Batı için daha aktif pozisyonda görevler icra etmesine vesile olmuştur. Mütercimlerin Endülüs'ten yapmış oldukları çeviri -ki bu hareket neredeyse tercümelerin tamamını oluşturuyordu, çünkü haclı seferleri ile doğudan yapılan çevirilerin yalnızca iki adet olduğu tespit edilmiştir³⁰ ve bilimsel faaliyetlerin Rönesans'ın alt yapısını hazırlayarak neredeyse tüm Avrupalı düşünürlerle ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.³¹ Bu sebeple Sourhern gibi bazı düşünürlerin Ortaçağ Batı toplumunda zuhur eden yeniliklerin kökeninin Endülüs olduğunu düşünmelerinde haklı olduğunu söylemek icap eder.³² Çünkü Batının uyusukluğuna umut olan ve karanlığı aydınlatan meşale vazifesini gören ilk mütercimlerin kahir ekseriyetinin ya doğrudan ya da dolaylı olarak Endülüs medeniyetiyle bir ilişkisi vardır. Daha sarıh bir ifadeyle belirtmek gerekirse bu mütercimlerin en seçkin olanları Endülüs'te yetişmişlerdir. Bu bağlamda Fransa ve İtalya'da kurulan çeviri enstitülerine Endülüs'te yetişmiş Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan mütercimler davet edilerek bilimsel çalışmalar teşvik edilebilmiştir. Batılıların, bilimi Endülüs'ten almalarının başka bir yolu ise oraya gönderdikleri öğrencilerin Endülüs medreselerinde gerekli donanımı kazandıktan sonra birçok eseri de beraberlerinde getirip çevirmek suretiyle genç araştırmacılara sunmasıdır.³³ Yaşanan bu değişim ve gelişmelerin merkezinde İbn Rüşd'ün yer aldığını belirtmek gerekir. Yine burada zihni inkılâbı gerçekleştirecek araç ise başta Yahudi mütercimlerin yapmış oldukları İbn Rüşd çevirileridir.

XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Yahudi felsefesinin daha çok yoğunlaştığı bölgeler, Provenca, İspanya ve İtalya olmuştur. Bu bölgelerde özelde Yahudi felsefesinin genelde felsefenin gelişimi doğrudan veya dolaylı olarak tercüme hareketiyle ilişkili olarak seyrini belirleyebilmiştir. Endülüs'te yaşanan siyasi sorunların beraberinde birçok problemi tetikleme ve bundan menfi yönden etkilenen Yahudi cemaatinin muhtelif yerlere göç etmesi çeviri hareketini zaruri kılmıştır. Sözelimi; bu durumdan muzdarip olan Judah İbn Tibbon (ö. 1190), Provence'da Lune

³⁰ W. Montgomery Watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1972), 61.

³¹ Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültürü ve Bilimin Avrupa'ya Geçişinde Oyları Nadıkları Rol", 54.

³² Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültürü ve Bilimin Avrupa'ya Geçişinde Oyları Nadıkları Rol", 61.

³³ Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültürü ve Bilimin Avrupa'ya Geçişinde Oyları Nadıkları Rol", 55.

şehrine yerleşerek Saadia (ö. 942) ve Juda Halevi'nin (ö. 1141) Arapça telif ettiği eserleri İbraniceye çevirmeye giriştiği ifade edilmektedir. Judah İbn Tibbon'un çabalarıyla başlayan tercüme hareketi, Tibbon ailesini başta çeviri olmak üzere düşünce mirasının intikali ve yeniden üretimi için tarih sahnesine çıkartacaktır. Ayrıca bu asırlarda, yukarıda da ifade edildiği gibi, Yahudiler bilimsel eserlerin Latinceye çevrilmesinde de çok önemli rol oynamışlardır. Nitekim Hıristiyan Avrupa'da toplumun refahı ile ilim arasında doğrudan ilişki olduğunu fark eden büyük kralların neredeyse tamamı ihtiyaç gördüklerinde doğrudan Latince yazan Yahudi düşünürlere başvurmaktan çekinmemişlerdir.³⁴ Bu durum her yönüyle ilerlemiş İslâm medeniyeti ile birçok yönden geride kalan Batı toplumu arasında köprü vazifesini gören Yahudilerin icra ettikleri çalışmaların ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Kanaatimizce bu çalışmalar, Batı medeniyetinin aydınlanması için meşale görevini görürken, buradaki aslan payının İbn Rüşd'e ait olduğunu söylemekte bir beis yoktur. Çünkü ileride de görüleceği gibi başta Yahudi mütercim ve düşünürleri olmak üzere Batıda yapılan çalışmaların merkezinde İbn Rüşd vardır.

İbn Rüşd, Aristoteles'in külliyyatı üzerine küçük, orta ve büyük³⁵ olmak üzere farklı hacimlerde toplam 38 eser telif etmiştir. O, bu eserleri telif ederken sadece Aristoteles'in muğlâk ve eksik bıraktığı veya onun eserlerinde tutarsız gibi görünen yerleri şerh etmekle kalmamış, aynı zamanda, büyük düşünürle düşünce yolculuğuna çıkmış, rasyonel ile empirik doktrinleri mezcederek yeni bir felsefe inşa etme gayretini göstermiştir. İbn Rüşd, Aristoteles'i anlamaya çalışırken şerh geleneğinin mucidi de olmamıştır. Çünkü daha evvel Afrısiyash İskender (ö. 205'ten sonra), Themistius (ö. 388'den sonra), Farabî ve İbn Bâcce (ö. 1138) gibi düşünürlere de Aristoteles'in eserlerine yorum getirmişlerdir. Ancak bu şahsiyetler, daha ziyade Aristoteles'in konuya dair düşüncelerini kendi ifadeleriyle açıklama yolunu tercih etmişlerdir. İbn Rüşd ise bu metottan farklı olarak Aristoteles'in düşüncelerini cümle cümle ya da paragraf paragraf alıntılanarak, bilhassa büyük şerhlerinde konuyu ayrıntılı ele alarak izahatlar getirmiştir.³⁶

İbn Rüşd'ün telif ettiği 38 şerhten 15 tanesi Arapça, 19 tanesi İbranice olmak üzere toplam 34'ünün Latince tercümesi günümüze ulaşmıştır. Ayrıca eserlerinin tamamını Arapça telif eden İbn Rüşd'ün sadece 28 tanesi bu dille muhafaza edilerek günümüze gelebilmiştir. Bunlardan 15 tanesi Arapça, 4'ü Arapça fakat Arap ve İbrani harflerle, 9'u ise Arapça ancak

³⁴ Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, 306-307

³⁵ Haris Macic, "İbn Rüşd'ün Şerh Külliyyatı: Bir Mukaddime Denemesi", *Mizanü'l-Hak İslâmi İlimler Dergisi* 6 (2018), 27.

³⁶ Az, İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ta Akılların Birliği, 11-12.

sadece İbrani harflerle günümüze kadar korunabilmiştir. Eserlerden geriye kalan 10 tanesinin ise ne yazık ki Arapça asılları kaybolmuş, İbranice ve Latince tercümeleriyle muhafaza edilebilmiştir.³⁷ XIII. yüzyıldan itibaren İbn Rüşd'ün 38 şerhinin³⁸ İbraniceye tercüme edildiği belirtilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Rüşd'ün birkaç eseri ancak İbranice-Arapça versiyonu ile bilinmektedir. Bunlar; *Mantık Üzerine Sorular*, *Fizik Üzerine Sorular* ve *Makale fi Cevheri'l-Felek*'tir.³⁹ Bu eserlerin orijinaleri kayıp olup İbranice olarak varlığı korunabilmiştir. Yine *Makale fi İttisal'l-akl* risalesinin aslı kayıptır. Ancak Moses Narboni (ö. 1362) tarafından şerh yapılan anonim bir İbranice çeviride korunmaktadır. Arapça orijinali kayıp olan *Muharriki Evvel* ise Moses ha-Levi (ö. ?) ve İbn Falaqueara (ö. 1295) gibi bazı Ortaçağ İbranice alıntılarla muhafaza edilebilmiştir.⁴⁰ Renan bu tabloya bakarak İslâm felsefesi tarihinde İbn Rüşd'ün düşüncesinin anlaşılabilmesi için İbranicenin Arapçadan daha gerekli⁴¹ olduğu kanaatine varmıştır. Böyle bir mukayesenin çok sağlıklı olmadığını düşünüyoruz. Ancak İbn Rüşd'ün anlaşılabilmesi için İbranice, Yahudi felsefesi ve düşünürlerin öneminin büyük olduğu muhakkaktır.

İbn Rüşd'ün şerhlerinin Yahudiler arasında bilimsel bilginin ve öğretimin en yetkili⁴² ve güvenilir kaynaklarından biri olarak yer aldığı söylenebilir. Çünkü İbraniceye çeviri faaliyetlerini sistematik olarak başlatan Tibbon ailesi, İslâm dünyasındaki popüleritesinden şüphe duyulmayan İbn Sînâ ve Gazzâlî'nin (ö. 1111) bilimine veya onların ilimleri yeniden formüle etmesiyle hiç ilgilenmemişlerdir. Bu durumun nedeninin Kalonymus'un (ö. 1328'den sonra) Joseph İbn Kaspi'ye (ö. 1340) gönderdiği mektupta görüldüğü iddia edilmiştir. O burada İbn Sînâ ve Gazzâlî'yi, önemli filozoflar olarak addettiği Afrdisyaslı İskender, Farabî, İbn Bâcce ve İbn Rüşd'den ayırmıştır.⁴³ Esasen İbn Meymûn bu yaklaşımın çerçevesini daha evvel öğrencisi Samuel İbn Tibbon'a (ö. 1232) bir mektup göndererek belirtmiştir. O, mektubunda öğrencisine hangi filozofları okuması ve hangilerinden uzak durması gerektiğini açıklar. Daha sonra bu mektubun Yahudi düşüncesinde çok belirleyici olduğu görülecektir. Bu mektupta ifade edildiği üzere en

³⁷ Az, İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ta Akılların Birliği, 13; Macic, "İbn Rüşd'ün Şerh Külliyyatı: Bir Mukaddime Denemesi", 27.

³⁸ Charles Burnet, "Arapçadan Latinceye: Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", çev. M. Cüneyt Kaya, *İslâm Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 422.

³⁹ İbranice versiyonu için bk. İbn Rüşd, *Averroes' De Substantia Orbis*, 1-58.

⁴⁰ Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought".

⁴¹ Renan, İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük, 141-142.

⁴² Gad Freudenthal, "Cosmology: The Heavenly Bodies", *The Cambridge History of Jewish Philosophy*, ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky (New York: Cambridge University Press, 2009), 320.

⁴³ Harvey, "Arabic into Hebrew", 269.

önemli filozof Aristoteles'tir. Onun eserleri mevcut tüm bilimsel kitapların kökü ve temelidir. Ancak o, sadece Afrdisyaslı İskender, Themistius ve İbn Rüşd'ün şerhleri aracılığıyla kâmil anlamda anlaşılabilir. Farabî'nin yazdığı her şeyin kıymetli olduğunu bildiren İbn Meymûn, İbn Sînâ'nın eserleri hakkında ise Farabî'nin eserlerine denk olmadığını, fakat onları okumanın faydalı olabileceğini vurgulamıştır. O, İbn Bâcce için de "sözleri ve eserleri kolay bir filozoftur" yargısında bulunmuştur.⁴⁴ İbn Meymûn'un Samuel İbn Tibbon'a göndermiş olduğu mezkûr mektupla, aynı zamanda hangi filozofların veya felsefî metinlerin Arapçadan İbraniceye tercüme edileceği hususu da büyük ölçüde belirlenmiştir. Fakat yeri gelmişken şunu da ifade etmemiz yerinde olacaktır: İbn Meymûn mektubunda İbn Rüşd ile beraber Afrdisyaslı İskender ve Themistius'u da zikretmesine rağmen sonraki süreçte, çok ilginç bir şekilde, İbn Rüşd haricinde bu kişilere rağbet edilmediği görülmektedir. Bunun yerine İbn Rüşd'ün şerhleri ve düşüncesi ön plana çıkararak onları geride bırakmıştır. Nitekim Aristotelesçi bilimi şarihler üzerinden anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan mütercimler İbn Rüşd'ün bir iki eseri hariç diğer bütün şerhlerini⁴⁵ onun vefatından çok kısa süre sonra İbraniceye tercüme etmiştir. Yahudi düşünürleri sadece İbn Rüşd'ün eserlerini çevirmekle kalmamış, aynı zamanda, onların üzerine tıpkı İbn Rüşd'ün Aristoteles müktesebatına yaptığı şerhler gibi üst şerhler yazmıştır. Buna mukabil Yahudi toplumunda her ne kadar Afrdisyaslı İskender ve Themistius bir miktar işlenmişse de Antik-Yunan eserlerinin tercümelerinden birini bulmak mümkün görünmemektedir. Dahası İbn Rüşd'ün *Devlet* üzerine şerhi hariç, Platon'un (ö. M.Ö 348/347) *Diyaloglar*'ının bile tercümesi yapılmamıştır. Platon'un Yahudi ve Hıristiyan Batı toplumunda tanınması ancak İbn Rüşd'ün şerhi vesilesiyle olmuştur. Yine bu minvalde Arapçaya çevrilmiş birçok Neoplatonculukla alakalı metinlere de çok az ilgi olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁶ Yukarıda ifade edildiği gibi gerek Antik-Yunan şarihlerine gerekse de bu minvaldeki metinlere olan bu yaklaşım, bazı İslâm düşünürlerine karşı da sergilenmiştir. Sözgelimi; Harvey'e göre Gersonides (ö. 1344) ve Joseph İbn Kaspi gibi İbn Rüşdçüler, Gazzâlî ve İbn Sînâ'nın bilimsel yazılara herhangi bir

⁴⁴ Steven Harvey, "İslâm Felsefesi ve Yahudi Felsefesi", çev. M. Cüneyt Kaya, *İslâm Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 389; Basem Mahmud, "Jewish Averroists Between Two Expulsions (1306-1402): From Conflict to Reconciliation", *Revista Espanola de Filosofia Medieval* 24 (2017), 217; Alexander Broadie, "Maimonides (İbn Meymun)", çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman (İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2017), 2/394.

⁴⁵ Resianne Fontaine, "Exhalations and Ather Meteorological Themes", *The Cambridge History of Jewish Philosophy*, ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky (New York: Cambridge University Press, 2009), 440-441.

⁴⁶ Harvey, "Arabic into Hebrew", 262.

katkısının olmadığını iddia etmişlerdir. Bu bağlamda İsaac Albalag (ö. 1300), Moses Narboni (ö. 1362) ve Moses İbn Judah gibi Aristotelesçi filozofların İbn Sînâ ve Gazzâlî'yi İbn Rüşd'ün düşüncelerini öğretmek için bir merdiven olarak kullandığı öne sürülmüştür. Çünkü onlara göre en yetkin bilim İbn Rüşd tarafından açıklanan Aristotelesçiliktir. O bakımdan ciddi doğa bilim öğrencilerinin başka yerlere bakmalarına gerek yoktur.⁴⁷ Böyle bir yaklaşıma sahip olan Ortaçağ Yahudi düşünürleri, tercüme edilen İbn Rüşd'ün eserlerini esas alarak felsefi metinler üretmiş ve böylece entelektüel bir konuma gelebilmiştir. Şerhi yapılmaksızın anlaşılması zor⁴⁸ olan Aristoteles eserleri, İbraniceye sadece birkaç kez tercüme edilirken, İbn Rüşd'ün onun eserleri üzerine yazdığı şerhlerin neredeyse tamamı sistematik bir tarzda, özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda İbraniceye defaatle çevrilmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla bu çeviri hareketinin merkezinde Aristoteles'in metinleri değil, daha ziyade İbn Rüşd'ün onun külliyatı üzerine yazmış olduğu şerhler vardır.⁵⁰ XIV ve XV. yüzyıllarda özellikle orta şerhler bilim dünyasının en popüler kaynakları arasında yer almaktadır.⁵¹ Bu sebeple yukarıda da işaret edildiği gibi İbraniceden felsefe ve doğa bilimlerini öğrenmek isteyen Yahudi düşünürlerin bu bilimleri İbn Rüşd'ün büyük katkılarıyla tahsil ettiklerini söyleyebiliriz.

Yahudi mütercimlerin yaptıkları çeviriler vasıtasıyla İbn Rüşd'ün fikir dünyası Batı Avrupa'dan başlayarak tüm Avrupa'ya yayıldığı söylenebilir. Bu dönemde yaşamış, hem çeviriler hem de farklı çalışmalarla bu misyona önemli katkılar sunmuş bazı Yahudi düşünürleri şunlardır: Samuel İbn Tibbon, Jacob Anatoli (ö. 1256), Moses İbn Tibbon (ö.1283'den sonra), Josep Kaspi, Hillel ben Samuel of Verena (ö. 1291), Moses Narboni, Gersonides, Hasdai ben Abraham Crescas (ö. 1410), Joseph Albo (ö. 1444), Don İsaac Abrabanel (ö. 1509), Judah Abrabanel (ö. 1521), Elijah Delmedigo (ö. 1490).⁵² Bütün bu düşünürlerin çalışmaları göstermiştir ki İbn Rüşd bu yüzyıllarda Yahudi düşüncesinin merkezi konumunda yer almayı başaran nadir düşünürlerden biri olmuştur. XIII. yüzyılda ve XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Arapça telif edilen veya Arapçaya tercümesi yapılan bilimsel

⁴⁷ Harvey, "Arabic into Hebrew", 269-270.

⁴⁸ İbn Rüşd nefsin tanımı ve mahiyeti konusunda Aristoteles'in açıklama yapacağını belirtmesine rağmen meseleyi eksik bırakmasından yakınmıştır. Bk. İbn Rüşd, *Long Commentary on the De Anima of Aristotle*, 3/388.

⁴⁹ Harvey, "İslâm Felsefesi ve Yahudi Felsefesi", 389.

⁵⁰ Steven Harvey, "The Nature and Importance of Averroes' Middle Comentary on the Ethics and the Extent of Its Influence on Medieval Jewish Thought", *Averroes Et Les Averroismes Juif Et Latin*, ed. J.B. Brenet (Paris: Actes du Colloque International, 2005), 271-273.

⁵¹ Harvey, "Arabic into Hebrew", 268.

⁵² Şevket Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 523.

ve felsefi eserlerin İbraniceye çevrilmesi, Yahudiler arasında zihinsel bir kırılmaya ortam hazırlayarak bilimin ve felsefenin gelişmesine imkân tanımıştır. Bu gelişimin fitilini ateşleyen ilk bilimsel eser, Aristoteles'in Arapçadan İbraniceye tercümesi yapılan *Meteoroloji* adlı eserin Arapça versiyonu olmuştur. Bu çalışma Samuel İbn Tibbon'un bireysel gayretleri sonucu gerçekleşebilmiştir. Dahası, İbn Tibbon bu eseri tercüme ederken karşılaştığı güçlükleri aşabilmek için Afrdisyaslı İskender ve İbn Rüşd'ün şerhlerine⁵³ bakmak suretiyle eksiklikleri giderebilmiştir.⁵⁴ Bilimin kümülatif olarak gelişmesi ilkesi gereği Samuel İbn Tibbon'dan sonra oğlu Moses İbn Tibbon XIII. yüzyılın ortalarında Aristoteles'in *Meteoroloji*'si ile alakalı İbn Rüşd'ün kısa şerhini, Kalonymus ben Kalonymus ise orta şerhini tercüme etmiştir. Bu tercümelere kısa bir süre sonra Gersonides bu iki şerhi kullanarak *Meteoroloji* üzerine üst şerhini telif etmiştir.⁵⁵ Yine XIII. yüzyılda Judah ben Solomon (ö. 1274) tarafından ansiklopedik bir eser olarak telif edilen *Midrash ha-Hokhmah* ile Shem Tov İbn Falaquera'nın *De'ot ha-Filosofim* adlı eserlerin ilgili bölümleri İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Meteoroloji*'si üzerine yazdığı şerhin Arapça orijinalinden okudukları yorumlarına dayanır.⁵⁶ İbn Rüşd, bu eseri şerh ederken Aristoteles'in metni ile Afrdisyaslı İskender'in şerhi arasındaki çelişiklere dikkat çekmiştir. Bu sebeple o, her iki filozofun çatışan görüşlerini uyumlaştırarak veya düzelterek ya da açıklayarak üstesinden gelmeye çalışmıştır. Dolayısıyla İbn Tibbon, Aristoteles'in metnini yeniden inşa sürecine girerken İbn Rüşd'ün bu çalışmasından oldukça faydalanmıştır. Daha sonra bu konuyla ilgilenmeye devam eden Yahudi mütercimler, İbn Rüşd'ün tenakuzları gidermek adına yapmış olduğu kritikleri almak koşuluyla metinleri olduğu gibi tercüme etme yolunu seçmiştir. Hatta İbn Falaquera ansiklopedik eserinde bazı sorunlu yerleri aydınlatmak amacıyla İbn Rüşd'ün iki şerhini ustaca birleştirir.⁵⁷ Bu bağlamda Aristoteles'in *Meteoroloji*'siyle ilgilenmek isteyen Yahudi düşünürlerin İbn Rüşd'ün metinlerini bu denli yoğun kullanmaları o metinlere olan güveni ve onları yararlı kaynak⁵⁸ olarak görmelerinden kaynaklanmış olabilir.

Samuel İbn Tibbon, Aristoteles'in *Meteoroloji*'sinden sonra İbn Rüşd'ün iki ve oğlu Abdullah'ın ise bir risalesini⁵⁹ birlikte tercüme ederek, İbn Rüşd'e dair çeviri faaliyetinin başlamasına zemin hazırlayacaktır. Her ne kadar İbn

⁵³ İbn Rüşd, *Averroes' De Substantia Orbis*, 1-58.

⁵⁴ Harvey, "Arabic into Hebrew", 258.

⁵⁵ Fontaine, "Exhalations and Ather Meteorological Themes", 440-441.

⁵⁶ Fontaine, "Exhalations and Ather Meteorological Themes", 441.

⁵⁷ Fontaine, "Exhalations and Ather Meteorological Themes", 446.

⁵⁸ Fontaine, "Exhalations and Ather Meteorological Themes", 446.

⁵⁹ Benzer bilgiler için bk. Burnet, "Arapçadan Latinceye: Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", 412.

Rüşd'ün ağırlığını tam olarak yansıtmasa da bu risalelerin Ortaçağda İbn Rüşd'ün popüler olduğu kanaatinin pekişmesi için önemli bir kanıt olduğu belirtilmiştir. Nitekim bu risalelerin geniş ve uzak coğrafyalara iletildiği neredeyse standart ders kitapları niteliği kazandığı ileri sürülmüştür. Mezkûr risaleler kimi zaman İbn Tibbon'un şerhiyle birlikte kimi zaman da ondan bağımsız olarak ilgiye mazhar olmuştur. Sözelimi; Gershom ben Solomon'un (ö. XIII. yüzyılın sonlarında) *Sha'ar ha-Shamayim (Gate of Heaven)* adlı popüler ansiklopedisi Ortaçağda çok okunmuş ve 1547'de Venedik'te yayınlanmıştır. Bu eserin popüler olmasının gerekçesi olarak en iyi bilgi kaynaklarından alınan bir tür özet oluşudur. Yazar ele aldığı konulardaki bilgilerin bazılarını bilge İbn Rüşd'den ödünç aldığını söyler. Gershom ben Solomon kitabın üçüncü bölümünde ilâhî ilim ve ruhu ele aldığını ve sonuna İbn Rüşd'e ait metafizikle alakalı bir risale eklediğini belirtir. Bu risalede Samuel İbn Tibbon tarafından tercüme edilen İbn Rüşd'ün *Faal Akilla İttisalinin İmkânı Üzerindeki* adlı kısa risalesidir.⁶⁰ Böylece İbn Rüşd, Gershom ben Solomon'un *Sha'ar ha-Shamayim*'inde kısaltılarak veya Hanokh al-Konstantini'nin *Marot Elohim*'inde uzun uzun alıntılanarak işlenmiştir.⁶¹

Yahudiler arasında Aristotelesçi bilim ve felsefenin sistematik çevirisi Samuel İbn Tibbon'un damadı Jacob Anatoli'ye kadar götürülebilir. Jacob Anatoli, araştırmacıların Aristotelesçi bilim ve felsefeyi doğru ve yerinde anlayabilmesi için onların mantık biliminden başlaması gerektiğini fark eder. Bu bağlamda o, 1232 yılında Napoli'de arkadaşları ile Narbonne ve Béziers'de konuya hevesli entelektüellerin teşvikleriyle İbn Rüşd'ün *Organon*'a ait ilk dört kitabının orta şerhini⁶² İbraniceye tercüme etmiştir. Esasen Anatoli, II. Frederick'in İslâm düşüncesini halka yaymak amacıyla yanına aldığı düşünürlerden biridir. O, *Organon*'un çevirisinden sonra kralın bilime olan tutkusunu ve ondan gördüğü destek ve cömertliği büyük övgüyle anlatmıştır.⁶³ Anatoli sadece bu çevirilerle yetinmemiş, ayrıca İbn Rüşd'ün Batlamyus'un özetini de tercüme ederek Yahudi düşünürlerin astronomi bilimi ile tanışmasını sağlamıştır. *Organon*'la alakalı sistematik çeviriler Anatoli'den sonra devam etmiştir. Kalonymus ben Kalonymus 1313 yılında Provence'da *Organon*'dan geriye kalan iki kitabın orta şerhinin tercümesini tamamlamıştır.⁶⁴ Moses İbn Tibbon

⁶⁰ Colette Srat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages* (New York: Cambridge University Press, 1985), 232-233.

⁶¹ James T. Robinson, "Soul and Intellect", *The Cambridge History of Jewish Philosophy*, ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky (New York: Cambridge University Press, 2009), 541-542.

⁶² Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought".

⁶³ Renan, İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük, 143.

⁶⁴ Harvey, "Arabic into Hebrew", 260.

1244-1261 yılları arasında, Provence'da İbn Rüşd'ün *Fizik*, *Kitâbu's-Sema ve'l-Âlem*, *Kitâbü'l-Kevn ve'l-Fesad*, *Kitâbu'l-Asair'l-Ulviyye*, *De Anima*, *el-His ve'l-Mahsûs* ve *Cevâmiu Mâ Ba'de't-tabî'a'yı*, bunların yanı sıra *De Anima*'nın orta şerhinin⁶⁵ eksiksiz bir şekilde tercümesini yaparak Yahudilere kazandırmıştır. Dahası, Moses İbn Tibbon'un *Urcuze* gibi tababetle alakalı eserleri de çevirdiği görülmektedir. Onun vasıtasıyla tercüme edilen İbn Rüşd'ün Aristotelesçi külliyatı Batıda en çok dolaşımda olan eserler arasında yerini alacaktır. Buna binaen Abba Mari (ö. 1306) Güney Fransa'nın âlimlerinden oluşan bir grubun, İbn Rüşd'ün tefsirlerine duydukları bağlılık sayesinde zihin dünyalarının aydınlandığı fikrini öne sürmüştür.⁶⁶ Fakat mezkûr bölgede Aristoteles'in eserlerine doğrudan ulaşmak ve onlar üzerinden bilim üretebilmek imkânsız görünecektir. Bu eserler ancak İbn Rüşd'ün müktesebatıyla anlaşılabilir konumuna gelmektedir. Yine aynı dönemde İbn Rüşd'ün eserleri muhtelif başka kişiler tarafından çevrilmeye devam edecektir. Sözelimi; 1259 yılında, Solomon ben Josef, İbn Rüşd'ün *Şerhü's-Sema ve'l-Âlem* adlı eserini, 1284'te ise Barselonalı Zarachia ben İsaac *Kitâbü's-Semâ'i't-tabî'î* şerhlerini, *Şerhü's-Sema ve'l-Âlem* ve *Mâ Ba'de't-tabî'a*'nın orta şerhini çevirmiştir. Ayrıca 1298'de Jacob ben Machir *Telhisu'l-Mantık* ve 1300'de *Kitâbü'l-Hayevân*'ın⁶⁷ XI. ve XIX. bölümleri üzerine şerhleri tercüme etmiştir. Yeni çevirmenler arasında en başarılı olanlardan biri de Kalonymus ben Kalonymus olduğu söylenebilir. O, 1313-1317 yıllar arasında, Arles'te, İbn Rüşd'ün *Kitâbü's-Safsata*, *Kitâbü'l-Cedel*, *Kitâbü'l-Burhân*, *Kitâbü'l-Kevn ve'l-Fesâd*, *Kitâbü's-Sema ve'l-Âlem*, *Kitâbü'l-Asair'l-Ulviyye*, *Fizik*⁶⁸ ve *Metafizik*⁶⁹ şerhlerini ve yukarıda da ifade edildiği üzere *Meteoroloji*'nin orta şerhlerini, ayrıca *Nefs Risalesi* şerhini ve *Munfarık Aklın İnsanla İlişkisi Üzerine* mektubunu⁷⁰ tercüme etmiştir. Böylece Yahudi toplumunda İbn Rüşd'e olan rağbetten bir eserin üç farklı tercümesini görmek mümkün olmuştur. Çünkü XIII. yüzyılın Yahudi araştırmacıları için çeviriler ve ansiklopediler yüzyılı olduğu söylenebilir. Bu dönemde, Tibbon ailesinin dışında; Solomon ben Moses, Abraham İbn Hasdai, Solomon ben Josef,

⁶⁵ Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought".

⁶⁶ Gregg Stern, "Philosophy in Southern France: Controversy Over Philosophic Study and The Influence of Averroes upon Jewish Thought", *Medieval Jewish Philosophy*, ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman (New York: Cambridge University Press, 2003), 287.

⁶⁷ Maouro Zonta, bu eserin çevirisinin 1302'de olduğunu ifade ediyor. İlgili bölüm için bk. Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought".

⁶⁸ Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought".

⁶⁹ Maouro Zonta, "The Place of Aristotelian Metaphysics in The Thirteenth Century Encyclopedias", *The Medieval Hebrew Encyclopedia of Science and Philosophy*, ed. Steven Harvey (Kluwer Academic Publishers, 2000), 415-417.

⁷⁰ Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 144-145.

Judah ben Solomon ve İbn Falaquera gibi birçok mütercim ve ansiklopedik yazar⁷¹ Batı Yahudi toplumunda ortaya çıkmış görünmektedir. Renan'a göre bu konuda çok daha ilginç olan durum ise bir eserin çevirisini yapmanın daha evvel yapılmış çevirilerine ulaşmaktan daha kolay oluşudur.⁷²

Aristotelesçi bilimin İbrani dünyasına aktarımındaki bir sonraki aşama İbn Rüşd'ün şerhleri üzerine 1321-1324 yılları arasında Gersonides'in telif ettiği şerhler dizisi olmuştur. Bu çalışmaları sonraki zamanlarda öğrencileri ve meslektaşları devam ettirmiştir. Bu şerhler olmaksızın İbn Rüşd'ün şerhlerinin tam olarak anlaşılmayacağı iddia edilmektedir. Çünkü İbn Rüşd'ün metinlerinin Aristoteles'i açıkladığı gibi bu şerhler de İbn Rüşd'ün şerhlerini açıklama görevini görmektedir. Bu bağlamda Gersonides, *Fizik'in Özeti* eserinin "Önsözünde" İbn Rüşd'ün söyledikleri şeylerin çoğunun çok açık olmasına inandığı halde, onun yeterince açıklamadığı derin şeylerin de var olduğunu belirtir.⁷³ Bu dönemde Gersonides ve arkadaşlarının yanı sıra başka şarih ve mütercimler de olmuştur. Örneğin, Marsilyalı Samuel, 1320-1322'de Beaucaire'de *Nikomakhos'a Etik*'in orta şerhini ve Platon'un *Cumhuriyeti*'ni⁷⁴ çevirmiştir. Bunların yanı sıra Prophyry İsağocisi'nin orta şerhi ve İbn Rüşd'ün *Organon*'un özetinin Arapça-İbranice versiyonu revize etmiştir. Salonlu Moses, 1320'de *Metafizik*'in uzun şerhini, Todros Todrosi ise 1337'de Trinquetaillle'de *Retorik* ve *Poetik* üzerine orta şerhlerin ilk kısmını⁷⁵ *Kitâbü's-Safsata* ve *Kitâbü'l-Cedel*'in şerhlerinin İbraniceye çevirisini yapmıştır. Tortoselu Schem-Tob ben İsaac *Fizik* ve *Nefs* risalelerinin şerhini; Jacob ben Schem-Tob, *Kitâbü'l-Kıyas*'ı; Judah ben Tachin Maimon, *Fizik*, *Kitâbü's-Sema* ve *'l-Âlem*, *Kitâbü'l-Kevn* ve *'l-Fesâd*'ı; Moses ben Tabora ben Samuel ben Schudai, *Kitâbü's-Sema* ve *'l-Âlem*'i; Salomon ben Mose Algari *Fi'n-Nevm*'i⁷⁶ tercüme etmiştir. Yine Yahudi mütercimler İbn Rüşd'ün din felsefe ilişkisini ele aldığı eserlerini de tercüme etmiştir. Sözelimi; İbn Rüşd'ün *Faslü'l-Makal* adlı eserinin çevirisi XIII. yüzyılın sonraları XIV. yüzyılın başlarında yapılmıştır. *ed-Damima*'nın iki tercümesi vardır. Biri 1337 civarında Todros Todrosi'nin yaptığı diğeri ise yazarı bilinmemekle birlikte 1472'de yapılan tercümedir. İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye karşı yazdığı *Tehafü't et-Tehafüt* adlı eserinin ise biri 1328'de Kalonymus ben David ben Todros tarafından diğeri ise aynı zamanda *Sefer ha-Tekumah* adlı eserin yazarı olan anonim biri tarafından

⁷¹ Sırat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*, 236.

⁷² Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 144.

⁷³ Harvey, "Arabic into Hebrew", 261.

⁷⁴ İbn Rüşd, *Averroes' Commentary on Plato's Republic*, çev. E.I.J. Rosenthal (New York: Cambridge University Press, 1969), 1; Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 145.

⁷⁵ Zonta, "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought"; Harvey, "Arabic into Hebrew", 260.

⁷⁶ Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük*, 145-146.

yapılmıştır. Yahudi filozof Moses Narboni bu çeviriyi kullanmıştır. Son olarak M. Steincheinder'e göre *el-Keşf*'in ise XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra ya da kısa süre önce anonim bir çevirmen tarafından tercümesi yapılmıştır.⁷⁷ Üstelik belirsiz veya tarihi kesin olmayan birçok kişinin çalışmaları eklendiğinde bu konuda devasa bir yoğunluğun olduğu karşımıza çıkacaktır. Böylece bilimsel ve felsefî metinlerin Arapçadan İbraniceye tercüme hareketinin başarısı sayesinde hem tercüme edilen materyallerin çokluğu hem de tercümelerin çoğunun etkileyici doğruluğu ve meydana getirdiği şerhler açısından Yahudilerin uzmanlaşmasına imkân sağlamıştır. Yahudilerin ortaya çıkardığı şerhlerle Aristotelesçi bilime hâkim olmaları ve bilimsel ilerlemeye katkıda bulunmaları mümkün olmuştur.⁷⁸

Son olarak Ortaçağ Avrupasında, Aristoteles'in külliyatına doğrudan ulaşmak mümkün olmamıştır. Ayrıca bu külliyatın bir parçası olan Aristoteles *Metefizik*'inin orijinal metni hiçbir zaman bir bütün olarak Ortaçağda Arapçadan İbraniceye çevrilmemiştir. Ancak bu eserin çoğu kısmına İbn Rüşd'ün eseri *Tefsîru Mâ Ba'de't-tabî'a*'nın Arapça-İbranice versiyonu vasıtasıyla ulaşılmıştır. Ortaçağ Yahudi düşünürleri arasında en önemli kaynak hüviyetini taşıyan İbn Rüşd'ün *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a*'sı, Aristoteles metafizik bilgisinin aktarılmasında birincil kaynak gibi görünmektedir. İbn Rüşd'ün *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a* adlı eseri Aristoteles'in sözlerinin oldukça sadık bir tefsiridir. Metafiziğin neredeyse tam metni İslâm felsefesinin diline ve kavramlarına uyarlanmıştır. Bu nedenle Yahudiler tarafından Aristoteles'in kullanışlı bir ikamesi olarak kolayca sahiplenilmiştir. Bu bağlamda İbn Rüşd'ün *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a*'sının⁷⁹ Yahudiler arasında iyi bilindiği görülüyor. Falaquera *De'ot ha-Filosofim*'i metafizik bölümü için ana kaynak olarak kullanmış, daha sonra 1317'de Kalonymus ben Kalonymus tarafından İbraniceye çevrilmiştir. Bu eser aynı zamanda Judah ha Cohen'nin (ö. 1274) ansiklopedisinin metafizik bölümünün ana kaynağı olarak kullanılmıştır. Kalonymus'un orta şerhi tercümesinden XIV. ve XV. yüzyılda Provenca, İtalya ve İspanya Yahudi felsefe literatüründe önemli alıntılarının olduğunu belirtmek gerekir. Buna rağmen Yahudi filozoflar İbn Rüşd'ün diğer birçok şerhinde olduğu gibi orta şerh üzerine üst şerh yazmayı tercih etmemişlerdir. Gersonides'in kayıp bir üst şerhi olduğu ve bu şerhin de orta şerh üzerine yazılan bir eser olduğu ileri sürülmüştür. Ancak son çalışmalar İbn Rüşd'ün uzun şerhini ön plana çıkarmaktadır. Bu durumda *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a*'nın üzerine

⁷⁷ Mahmud, "Jewish Averroists Between Two Expulsions (1306-1402): From Conflict to Reconciliation", 217-218

⁷⁸ Harvey, "Arabic into Hebrew", 261.

⁷⁹ İbn Rüşd, *Telhîsu Ma'ba'de't-tabîa*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1-149.

tek şerh XV. yüzyıl İspanya'sında Abraham Bibago (ö. 1489) tarafından yazılmış demektir. İbn Rüşd'ün orta şerhi yanı sıra uzun şerhi ve özeti de Yahudiler arasında metafizik bilgisi için ikincil kaynak olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi İbn Rüşd'ün *Cevâmiu Mâ Ba'de't-tabîa*'sı Musa İbn Tibbon tarafından tercüme edilmiş İbn Falaquera da bunu ansiklopedisi için bir kaynak olarak kullanmıştır.⁸⁰ Böylece İbraniceye yapılan çeviriler sayesinde İbn Rüşd'ün eserleri Ortaçağ Yahudi felsefi düşüncesinin gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁸¹

Sonuç

İbn Rüşd; İslam coğrafyasında VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar teolojiden felsefeye, tıptan astronomiye, mantıktan matematiğe birçok alanda yoğun çalışmaların yapıldığı bir dönemde dünyaya gelmiş ve bu müktesebatla donanmıştır. Onun çok yönlü yetişmesi, entelektüel bir aileye mensubiyeti halife nezdinde itibar sahibi olmasını ve yüksek makamlara gelmesini sağlamıştır. Bu durumu çekemeyen Mâlikî fukahası konjonktürel davranarak ve halifenin zor durumundan istifade ederek dini ifsat ettiği gerekçesiyle İbn Rüşd'ün cezalandırılmasına neden olmuştur. Bununla yetinmeyen fukaha sürgün edildiği beldenin demografik yapısını öne sürerek İbn Rüşd'ü Yahudi olmakla suçlamıştır. Fakat İbn Rüşd'ün nesebi ve inancıyla ilgili bize gelen malumatın neredeyse tamamı birlikte değerlendirildiğinde onun itibarlı Müslüman bir aileye mensup olduğu İslâm hukukuyla yönetilen ülkede kendisi de dâhil olmak üzere aile mensuplarının kadılık görevini ifa ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu tür eleştirilerin, İbn Rüşd'ün gerçekten bir Yahudi olduğuna inanıldığından değil, onun halife nezdinde oluşan itibarını zedelemek için yapıldığını düşünüyoruz. Öte yandan İbn Rüşd'ün Yahudilerin yoğun yaşadığı bir beldeye sürülmesi, Yahudi telebelerinin olması ve Yahudi düşüncesinde ikinci Musa olarak bilinen İbn Meymûn'un onu güçlü bir şekilde tavsiye etmesi gibi nedenler onun Yahudi entelektüel dünyasının en etkili kişilerinin başında olmasını sağlamıştır. Bu nedenle onun Aristoteles üzerine yazdığı küçük, orta ve büyük şerhlerin tamamının ve kendisinin Aristoteles'ten bağımsız olarak telif ettiği özgün eserleri de dâhil olmak üzere çoğu eserinin vefatından çok kısa bir süre sonra İbraniceye çevrildiğini görüyoruz. Yahudi düşünürlerin Aristoteles'ten ziyade İbn Rüşd'ü tercüme ettiği görülmektedir. Böylece onun felsefi düşüncesinin Aristoteles'i gölgede bırakacak bir konuma ulaştığı söylenebilir. Çünkü Aristoteles'in bazı meseleleri yarım ve muğlâk bırakması ve teolojiyle uyuşmayan

⁸⁰ Zonta, "The Place of Aristotelian Metaphysics in The Thirteenth Century Encyclopedias", 415-417.

⁸¹ Richard C. Taylor, "Averroes: Religious Dialectic and Aristotelian Philosophical Thought", *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor (New York: Cambridge University Press, 2004), 181-182.

doktrinler savunması onları bu problemleri gideren İbn Rüşd'ü okumaya sevk etmiştir. Bu durumun tercüme süreci boyunca hep diri olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla Yahudi düşünürlerin telif ettiği eserlerde İbn Rüşd, doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıpkı İbn Rüşd'ün Aristoteles üzerine yazması gibi Yahudi düşünürlerin de onun eserleri üzerine şerhler telif etmesi meselenin önemini açıklar niteliktedir. Bu anlamda Tibbon ailesinin isabetli bir tercihle çeviride İbn Rüşd'ü seçmelerinin Yahudi düşüncesi için bir kırılma noktası oluşturduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbraniceye tercüme faaliyetinde kritik rol alan Tibbon ailesinin yakın coğrafyada yaşaması ve böylece Samuel İbn Tibbon'un doğrudan İbn Rüşd'ü tercih etmesi son derece etkili olmuştur. Dolayısıyla Samuel İbn Tibbon kendisinden sonra hem Tibbon ailesi hem de diğer Yahudi mütercim ve düşünürler için İbn Rüşd'ü tercüme etme konusunda belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Yahudi toplumunda İbn Rüşd tercümelere o kadar artmıştır ki onu tercüme etmek var olan tercümelere ulaşmaktan daha kolay hale gelmiştir. Bu durum İbn Rüşd'ün doğrudan Yahudi düşüncesini belirlemede ana aktör konumuna getirdiğini görüyoruz. Bu tarihten sonra İbn Rüşd Yahudi düşüncesinde eser telif edenlerin birincil kaynağı olmuştur. Böylece onun düşüncesinden bağımsız Yahudi düşüncesi anlaşılamayacağı gibi Yahudi düşünürleri ve çalışmaları olmaksızın onun etkisi de tam olarak ortaya konulamaz. Bütün bunlardan hareketle İbn Rüşd'ün hem Yahudi düşüncesini hem de Yahudi filozoflarını önemli ölçüde etkilediğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Arıcan, M. Kazım. “İbn Rüşd’ün Hakikat Öğretisi: ‘Çifte Hakikat’ ve ‘Hakikatin Birliği’ Tartışması”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 225-252.
- Arkan, Atilla. “Klasik Eser (De Anima) Okuyucusu ve Şarihi Olarak İbn Rüşd”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 1-23.
- Avcı, Necati. “İbn Rüşd’ün Hayatı Eğitim-Öğretimi ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü* 17 (Mart 1994), 195-207.
- Az, Mehmet Ata. *İbn Rüşd ve Thomas Aquinas’ta Akılların Birliği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Burnet, Charles. “Arapçadan Latinceye: Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa’da Kabulü”. çev. M. Cüneyt Kaya. *İslâm Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 405-438. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Butterworth, Charles E. “İbn Rüşd’ün Aristo’nun Topikleri, Retoriki, Poetik Üzere Üç Kısa Şerhi”. çev. Metin Özdemir. *Kelam Araştırmaları* 7/2 (2009), 81-134.
- Broadie, Alexander. “Maimonides (İbn Meymun)”. çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman. 2/393-408. İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2017.
- Dönmez, Süleyman. “İbn Rüşd ve Thomas Aquinas Bağlamında Hıristiyanlığın Rasyonel Yorumuna İslam Felsefesinin Etkisi”. *Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*. ed. Seyfi Kenan. 159-175. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Cabiri, Muhammed Abid. “İbn Rüşd’ün Değişim ve İslah Projeleri”. çev. Galip Yavuz. *Eskiyeni Dergisi* 17 (İlk Bahar 2010), 114-116.
- Erkızan, Hatice Nur. “İbn Rüşdçülük: Batıdaki Tarihsel ve Felsefi Gelişimi Üzerine”. *Journal of Islamic Research* 21/2 (2010), 73-82.
- Etuk, Anthony Raphael. “Revisiting Averroes Influence on Western Philosophy”. *A Journal of Contemporary Research* 19/1 (March 2022), 174-194.
- Fierro, Maribel. “Ibn Rushd al-Hafid (Averroes) and His Exile to Lucena: Jewish Ancestry, Genealogy and Force Conversion”. *Al-Qantara* 38/2 (Diciembre 2017), 131-152.
- Fontaine, Resianne. “Exhalations and Ather Meteorological Themes”. *The Cambridge History of Jewish Philosophy*. ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky. 434-449. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Freudenthal, Gad. “Cosmology: The Heavenly Bodies”. *The Cambridge History of Jewish Philosophy*. ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky. 302-361. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Garaudy, Roger. *Endülüs’te İslâm*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Harvey, Steven. “Arabic into Hebrew: The Hebrew Translation Movement and the Influence of Averroes upon Medieval Jewish Thought”. *Medieval Jewish Philosophy*. ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman. 258-280. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Harvey, Steven. “İslâm Felsefesi ve Yahudi Felsefesi”. çev. M. Cüneyt Kaya. *İslâm*

Felsefesine Giriş. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 383-404. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.

Harvey, Steven. "On the Nature and Extent of Jewish Averroesism: Renan's Averroés Et l'averroisme Revisited". *Jewish Studies Quarterly* 7/2 (2000), 100-119.

Harvey, Steven. "The Nature and Importance of Averroes' Middle Commentary on the Ethics and the Extent of Its Influence on Medieval Jewish Thought". *Averroes Et Les Averroismes Juif Et Latin*. ed. J.B. Brenet 257-273. Paris: Actes du Colloque International, 2005.

İbn Rüşd. *Averroes' Commentary on Plato's Republic*. çev. E. I. J. Rosenthal. New York: Cambridge University Press, 1969.

İbn Rüşd. *Averroes' De Substantia Orbis*. çev. Arthur Hyman. Cambridge, Massachusetts and Jerusalem: Medieval Academy of America, 1986.

İbn Rüşd. *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's Topics, Rhetoric and Poetic*. çev. Charles E. Butterworth. Albany: New York Press, 1977.

İbn Rüşd. *Long Commentary on the De Anima of Aristotle*. çev. Richard C. Taylor. 1-3 Cilt. New Haven: Yale University Press, 2009.

İbn Rüşd. *Tefsîru Mâ Ba'de't-tabî'a*. çev. Muhittin Macit. 1 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

İbn Rüşd. *Telhîsu Kitâbi'n-Nefs*. çev. Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2021.

İbn Rüşd. *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

James T. Robinson, "Soul and Intellect". *The Cambridge History of Jewish Philosophy*. ed. Steven Nadler - T. M. Rudavsky. 524-558. New York: Cambridge University Press, 2009.

Karlığa, Bekir. *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.

Karlığa, Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/254-292. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Küken, Gülnihâl. *İbn Rüşd ve St. Thomas Felsefelerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Libera, Alain de. *Ortaçağ Felsefesi*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Litera Yayınları, 3. Basım, 2021.

Macic, Haris. "İbn Rüşd'ün Şerh Külliyyatı: Bir Mukaddime Denemesi". *Mizanü'l-Hak İslâmi İlimler Dergisi* 6 (2018), 11-42.

Mahmud, Basem. "Jewish Averroists Between Two Expulsions (1306-1402): From Conflict to Reconciliation". *Revista Espanola de Filosofia Medieval* 24 (2017), 215-231.

Memiş, İbrahim. "İbn Rüşd'ün Tehafüt Et-Tehafüt Adlı Eserinde Allah-Âlem İlişkisi". *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlim Mecmuası* 06 (Eylül 2006), 65-100.

Morenban, John. "Ernest Renan and Averroes: The Story of a Misinterpretation".

Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Early Modern Europe. ed. A. Akasoy - G. Giglioni. 273-283. UK: Springer, 2013.

Nejjar, İbrahim Yusuf. "İbn Rushd's Theory of Rationality". *Alif: Journal of Comparative Poetics* 16 (1996), 191-216.

Özdemir, Mehmet. "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Asırda Endülüs". *Diyanet İlmî Dergisi* 48/3 (2012), 6-30.

Renan, Ernest. *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük.* çev. Ayşe Meral. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.

Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd.* Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2018.

Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd Felsefesi.* İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

Sirat, Colette. *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages.* New York: Cambridge University Press, 1985.

Stern, Gregg. "Philosophy in Southern France: Controversy Over Philosophic Study and The Influence of Averroes upon Jewish Thought". *Medieval Jewish Philosophy.* ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman. 281-303. New York: Cambridge University Press, 2003.

Taylor, Richard C. "Averroes: Religious Dialectic and Aristotelin Philosophical Thought". *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy.* ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 180-200. New York: Cambridge University Press, 2004.

Topaloğlu, Aydın. "Doğu-Batı Felsefe Etkileşiminde İbn Rüşd be St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması". *İslâm Araştırmaları Dergisi* (1996), 190-194.

Yıldız, Şevket. "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 509-528.

Yıldız, Şevket. "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültürü ve Bilimin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol". *İstem* 13 (2009), 51-68.

Zonta, Mauro. "Influence of Arabic and Islamic Philosophy on Judaic Thought". *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Spring 2024. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Wednesday February 21, 2024.

<<https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/arabic-İslâmıc-judaic/>>.

Zonta, Maoru. "The Place of Aristotelian Metaphysics in The Thirteenth Century Encyclopedias". *The Medieval Hebrew Encyclopedia of Science and Philosophy,* ed. Steven Harvey. 414-426. Kluwer Academic Publishers, 2000.

Wasserstrom, Steven M. "İslâmi Sosyal ve Kültürel Bağlam". çev. Abdullah Şevki. *Yahudi Felsefesi Tarihi.* ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman. 107-129. Ankara: Hece Yayınları, 2018.

Watt, W. Montgomery. *Endülüs Tarihi.* İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.

Watt, W. Montgomery. *The Influence of Islam on Medieval Europe.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 1972.

Qedirova, Rena. "Gazali ve İbn Rüşd'de Din Felsefe Münasebeti". *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlim Mecmuası* 5 (Mart 2006), 155-172.

